



KONRÁD MIKLÓS

## Disszimiláció az asszimilációpárti zsidóság körében 1848–1914

Az asszimiláció kihívásaival szemben elfoglalt ideológiai álláspontok alapján a hazai zsidóságot négy táborra szokás osztani: az asszimilációt eleve többé-kevésbé elutasító ortodoxokra, az azt igenlő neológokra, a kettő között elhelyezkedő *status quo* ante közösségekre, illetve az asszimilációt etnikai önfelszámolásaként értelmező cionistákra. Ami a neológ zsidóságot, vagyis a magyarországi zsidóságnak az 1900-as évekre messze legszámosabb táborát illeti, az alábbiakban arra szeretnék rámutatni, hogy szószólóinak az asszimilációhoz való viszonyulása közel sem volt olyan töretlenül lelkes, mint ahogyan azt a történetírás állítja. Amiként Horváth Zoltán írta az 1960-as években jelentős visszhangot kiváltó monográfiájában: „A zsidóság túlnyomó többsége maga is szenvedélyesen kereste az asszimiláció útját. [...] A recipiált nagyvárosi zsidóság nagy része szenvedélyes ambícióval és önáltatással fogadta el valóságának a törvény betűit: hajlandó volt magát nyomban magyarnak, beolvadtnak és befogadottnak tekinteni, és igyekezett e tudat minden velejáróját (tünetően és hangosan) megmutatni. Dinasztikusabb volt Apponyinál vagy Tiszánál, sovinizmusban vetekedett Ugronnal vagy Eötvös Károllyal, »magyaros« műdalokat szerzett, népieskedő verseket írt.”<sup>1</sup> Az 1900-ban született Horváth elmarasztalónak szánt bemutatásában a szerzőnek a dualizmus és a Horthy-kori polgárság iránti baloldali ellenszenv is közrejátszott.<sup>2</sup> Effajta polgárelenség Hanák Pétert már az 1970-es években sem nagyon fűtötte, az 1990-es rendszerváltás utáni írásaiban pedig ilyennek végképp nincs nyoma. A lankadatlan asszimiláció képe ettől függetlenül az ő kései írásaiban is megjelent. Egy 1997-ben, halála évében napvilágot látott tanulmányban az 1880 és 1910 közötti nyelvi magyarosodás alakulásában minden kétely – és a népszámlálásokkal szembeni forráskritika – nélkül a zsidó vallásúak töretlen „asszimilációs lendületét” vélte felfedezni.<sup>3</sup>

A történetírás ma sem mond mást – igazából erről a kérdésről a hazai történetírás alig beszél. Egyrészt azért, mert feltehetően a neológ zsidóság töretlen asszimilációját magától értetődőnek tekinti, másrészt mert a zsidó asszimiláció problémakörén belül a modern zsidóság identitásának a kérdése – néhány értelmiségi dilemmáitól eltekintve – soha nem is érdekeltte különösebben. E témában a hazai történészeket egyedül az a kérdés foglalkoztatta

<sup>1</sup> Horváth Zoltán: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896–1914)*. Budapest, 1961. 55.

<sup>2</sup> Horváth áttérésének idejét közli Széchenyi Ágnes: *Magyar abszurd a baloldalon. Horváth Zoltán pályaképe*. Századok, 146. évf. (2012) 1. sz. 149.

<sup>3</sup> Hanák Péter: *Urbanizáció és asszimiláció Budapesten a dualizmus korában*. In: uő (főszerk.) – Nagy Mariann (szerk.): *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, 1997. 230.

kitartóan, vajon a zsidó polgárság valóban aláztos politikai támogatója volt-e a hagyományos hatalmi elitnek, vajon életvitelében és mentalitásában valóban az arisztokrácia és a „dzsentri” majmolására törekedett-e, feláldozva ezáltal a polgárság ethoszát és politikai küldetését.<sup>4</sup>

Ha viszont ezt az egyébként továbbra is megválaszolatlan, mert empirikusan úgyszintén alig kutatott kérdést félretesszük, hogy helyette az asszimilációnak a zsidó közösségre és identitásra gyakorolt hatását kutatva elmerüljünk a korabeli zsidó forrásokban (felekezeti lapokban, évkönyvekben, tudományos munkákban, zsinagógai beszédekben), azt tapasztaljuk, hogy a hol őszintének, hol kényszeredettnek tűnő asszimilációs lelkesedés mellett a neológ zsidók ezzel ellentétes érzelmeknek is visszatérően hangot adtak. Mivel ezek feltárása és értelmezése még nem történt meg, a következőkben erre teszek kísérletet. Előljáróban két megjegyzés.

Jogosan fel lehetne vetni, miként tekinthetem használhatónak a *disszimiláció* kifejezést, miközben a modern kori zsidó történelem kapcsán a nyugati történetírás az utóbbi évtizedekben már az ideológiailag túlterheltnak, analitikus szempontból túl pontatlannak ítélt *asszimiláció* szót is többnyire elveti.<sup>5</sup> Ráadásul a magyarországi zsidó disszimilációról értekezni azért is tűnhet botor vállalkozásnak, mivel még a zsidó asszimilációnak sem írtuk meg a történetét. Avagy tudjuk vajon, hogy a keresztény magyar társadalom egyes rétegei a reformkortól kezdve korszakról korszakra haladva *pontosan* mit kívántak a zsidóktól, milyen mértékű, mélységű, tempójú átváltozást értettek asszimiláció és magyarosodás alatt, illetve hogy a zsidó társadalmon belül a 19. század folyamán kialakuló ideológiai irányzatok képviselői mikor, miként reagáltak erre?<sup>6</sup> Néhány részletkérdés kapcsán rendelkezünk válaszokkal, de az összkep, a magyarországi zsidó asszimiláció eszme- és társadalomtörténetének átfogó és empirikus feltárása még várat magára.

Mindezek dacára a disszimiláció vizsgálatát nem tekintem elvetendőnek. Kétségtelen, hogy ilyen módon annak a fonákjáról beszélek, aminek a színét sem ismerjük eléggé. A disszimilációs hangok feltárásával azonban magát a magyar zsidók asszimilációjáról alkotott képet is gazdagítjuk. Ami pedig a kifejezésnek az antonímjához hasonlóan felróható analitikai pontatlanságát illeti, ez ugyanannyira igaz, amennyire valójában irreleváns, hiszen egy ennyire szerteágazó és sokrétű jelenség bemutatása esetében precizitás csak szemellenzős fogalmi leszűkítés révén volna elérhető. Ami végül a nyugati történetírást illeti, szembezőkő, hogy míg az *asszimiláció* szó használatát a szerzők többsége – bár nem összessége – elveti, a *disszimiláció* kifejezést, amelyet sokan továbbra is előszeretettel használnak, nem

<sup>4</sup> A kérdéskörben megfogalmazott vélemények összegzésére lásd: Konrád Miklós: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Budapest, 2014. 148–150.

<sup>5</sup> A kérdés könyvtárnyi irodalmából lásd: Sorkin, David: *Emancipation and Assimilation: Two Concepts and their Application to German-Jewish History*. Leo Baeck Institute Year Book, vol. 35. (1990) 17–33.; Myers, David N.: *„The Blessing of Assimilation” Reconsidered: An Inquiry into Jewish Cultural Studies*. In: uó – Rowe, William V. (eds.): *From Ghetto to Emancipation: Historical and Contemporary Reconsiderations of the Jewish Community*. Scranton, 1997. 17–35.; Van Rahden, Till: *Treason, Fate, or Blessing? Narratives of Assimilation in the Historiography of German-Speaking Jewry since the 1950s*. In: Christhard Hoffmann (ed.): *Preserving the Legacy of German Jewry: A History of the Leo Baeck Institute, 1955–2005*. Tübingen, 2005. 349–373.

<sup>6</sup> E kérdések megválaszolására tettem egy első, a problémát az 1867-es emancipációs törvényig vizsgáló kísérletet: Konrád Miklós: *Asszimilációs elvárások és zsidó válaszok az emancipációig*. Századok, 154. évf. (2000) 5. sz. 903–934.

éri semmilyen bírálat.<sup>7</sup> Mindent összevetve úgy vélem, mindkét szó azon történeti kifejezések közé tartozik, amelyek olyannyira részei az általuk leírt történetnek, hogy abból őket kiszakítani értelmetlen és meddő kísérlet volna.

Valamilyen fogalmi tisztázást mindazonáltal szükségesnek érzek. Annál is inkább, mivel disszimiláción mást értek, mint a 19–20. századi közép- és nyugat-európai zsidóság történetével foglalkozó nyugati történetírás. Az utóbbi a disszimilációt paradox módon máig egy olyan asszimilációértelmezés ellentétéként használja, amelynek cáfolata alkotja egyébként történetírói erőfeszítése gerincét közel fél évszázada. Az akkulturálódó európai zsidóság identitásának abból az általa revidálni igyekezettcionista percepciójából kiindulva, amely az asszimilációt a nem zsidó társadalom kegyének elnyerése reményétől megvakított zsidóság önfelszámolásaként értelmezte, e historiográfiai trend disszimiláció alatt az asszimilált zsidóknak – gyakorlatilag egyes zsidó értelmiségieknek – azt a törekvését érti, hogy egy modern zsidó (szekuláris) kultúra kialakítása révén megerősítsék és táplálják a polgárság zsidó identitását, bizottság valamilyen mértékű különállás fennmaradását, vagyis gátat vessenek strukturális beolvadásának a többségi társadalomba.<sup>8</sup>

Ettől az értelmezéstől eltérően a disszimiláció kifejezés használatát azokban az esetekben tartom analitikusan relevánsnak, amikor a „visszatérés” vágya a zsidósághoz a nem zsidó társadalomtól – annak kultúrájától, ízlésvilágától – való *eltávolodással* párosult. A disszimiláció kategóriájába tehát azokat a nézeteket sorolom, amelyek – akár tudatosan, akár nem – a zsidó közösséghez, illetve a magyar nemzethez tartozást egyrészt egy mérleg két oldalaként jelentették meg, másrészt az utóbbinak az előbbi hátrányára tapasztalni vélt túlsúlyából valamennyit vissza kívántak venni.

A második megjegyzésem a történelmi és ideológiai kontextust illeti. Az alább bemutatott nézetek asszimilációpárti közegben hangzottak el, és olyanok hangoztatták őket, akik alapvetően asszimilációpártiak voltak és maradtak. Ez két dolgot von maga után. Egyrészt amiről itt szó lesz, az nem egy koherens nézetrendszerre kikristályosodott, tudatosan vállalt disszimilációs ideológia. Ennek kifejtését acionista írásaiban kell keresni. Másrészt nem szabad megfeleledkezni arról, hogy olyan közegről beszélünk, ahol az asszimiláció nemcsak törekvést és vágyat jelentett, hanem megfelelési kényszert is a keresztény magyar társadalom felől érkező elvárásokkal szemben. Ahhoz, hogy a disszimilációs hangokat a helyükön tudjuk értékelni, szem előtt kell tartanunk, hogy egy olyan liberális, ugyanakkor nacionalista, vagyis homogenitásra törekvő korban keletkeztek, amikor zsidó részről még a felekezeti kulturális egyesületek révén megnyilvánuló különbözőség is többekben aggodalmat váltott ki,<sup>9</sup> míg nem zsidó részről olyan figyelmeztetések hangzottak el, mint például az *Egyenlőség* című neológ hetilapban egy névtelen keresztény férfiúé, aki 1889-ben arra hívta fel „a zsidóság” figyelmét, „hogy saját érdekében óvakodva őrizkedjék minden különlegességtől és minden erejéből törekedjék oda, hogy az ország többi lakóitól semmiben, a legcsekélyebb

<sup>7</sup> Lásd például: Volkov, Shulamit: *The Dynamics of Dissimilation: Ostjuden and German Jews*. In: Reinharz, Jehuda – Schatzberg, Walter (eds.): *The Jewish Response to German Culture: From the Enlightenment to the Second World War*. Hanover–London, 1985. 195–211.; Robertson, Ritchie: *The 'Jewish Question' in German Literature, 1749–1939: Emancipation and its Discontents*. Oxford, 1999. 379–505.; Bechtel, Delphine: *La Renaissance culturelle juive en Europe centrale et orientale 1897–1930. Langue, littérature et construction nationale*. Paris, 2002.; Skolnik, Jonathan: *Jewish Pasts, German Fictions: History, Memory, and Minority Culture in Germany, 1824–1955*. Stanford, 2014. 5–13.

<sup>8</sup> A tézis klasszikus megfogalmazására lásd: Volkov: *The Dynamics of Dissimilation*, id. mű.

<sup>9</sup> Konrád Miklós: *Kultúrával az identitásért. Zsidó kulturális egyesületek a dualizmus korában*. Korrall 19. évf. (2018) 74. sz. 75–76., 83–84.

külsőségben se különböztek”.<sup>10</sup> Négy évvel később Haber Samu *A mi ünnepeink. Rajzok a kisvárosi zsidó életből* című elbeszéléskötetének elmarasztaló recenziójában a tiszteletreméltó *Fővárosi Lapok* még annak a legitimitását is elvitatta, hogy a zsidók által művelt szépirodalom „a magyar zsidó házi tűzhelyének, családi és polgári életének eseményeit, mozzanatait, helyzeteit rajzolja elénk”, hiszen inkább azt a célt kellett szolgálnia, hogy „az összeolvadás, az egybeforrás, a természetes áthasonulás” útjait egyengesse.<sup>11</sup>

Az alábbiakban röviden tárgyalom az 1848-as forradalomtól az 1867 végén hatályba lépett emancipációs törvényig tartó korszakot, majd részletesebben a dualizmusnak az első világháború kitöréséig terjedő időszakát. Az 1867-ig tartó felvezetésben a kronológiai rendet követem, a dualista időszak esetében a disszimiláció aspektusait tematikus bontásban mutatom be. Vizsgálódásom alapvetően a diskurzusra korlátozódik.

### **Előjáték**

Az 1848-as forradalom a magyarországi zsidóságnak az akkulturáció útján elindult – még kicsiny – tábora számára a szélsőséges érzelmi kilengéseknek, az ellentétes érzelmek drámai torlódásának az ideje volt: a minden korábbit felülmúló hazafias lelkesedés keveredett a keserű kiábrándulással, a zsidó vallás szélsőséges reformtörekvéseiben testet öltő radikális asszimiláció első megnyilvánulásai a disszimiláció első jeleivel. A március 15-i *Tizenkét pont*-ból a negyedik „polgári és vallási tekintetben” is „törvény előtti egyenlőséget” követelt. Az emancipációért egy évtizede küzdő zsidók joggal remélhették, hogy egyenjogúsításuknak eljött az ideje. Ehelyett a következő másfél hónapban több mint harminc városban törtek ki kisebb-nagyobb zsidóellenes zavargások, amelyekben tízezrek vettek részt. Több tucat város és megye követelte a zsidók kiűzését.<sup>12</sup> A forradalmi kormány megfékezte ugyan az erőszakot, de meg is hátrált előtte, amennyiben az emancipációs törvény napirendre tűzését sebtében elnapolta.<sup>13</sup>

Az elkeseredés a zsidókból két szélsőséges reakciót váltott ki. Egyfelől a kikeresztelkedések számának drasztikus megnövekedését,<sup>14</sup> másfelől egy rövid életű, 1848 nyarának végére lelakadt kivándorlási mozgalmat, amely a májusban alakult Központi Kivándorlási Egylet révén intézményes formát öltött. Hogy a ténylegesen kivándoroltak mintegy száz főre becsülhető csoportja milyen érzelmekkel hagyta el Magyarországot, arról csak spekulálhatunk.<sup>15</sup> A kivándorlás mellett agitáló röpiratokban és újságcikkekben viszont egyértelműen disszimilációs érzelmeknek adtak hangot, amelyekre akkor is érdemes figyelni, ha a végül Magyarországon maradt szerzőknél csak átmeneti frusztrációt tükröztek. A *Der Ungarische Israelit* című lapjában Einhorn Ignác (alias Horn Ede, a későbbi kereskedelemügyi

<sup>10</sup> *Újabb tanács*. Egyenlőség, 8. évf. 6. sz. 1889. február 10. 10.

<sup>11</sup> – rd – [Erdélyi Pál]: *Újabb elbeszélések*. Fővárosi Lapok, 30. évf. 152. sz. 1893. június 4. 1203.

<sup>12</sup> Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hosszú évszázad. Antiszemita erők Magyarországon, 1848–1956*. In: Braham, Randolph L. – Kovács András (szerk.): *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet*. Budapest, 2015. 82–83.

<sup>13</sup> Konrád Miklós: *Egyenjogúsítás feltételekkel. A feltételes zsidóemancipáció eszméjének diadala és bukása*. Múlt és Jövő, 28. évf. (2017) 3. sz. 31–32.

<sup>14</sup> Konrád: *Zsidóságon innen és túl*, 208–209.

<sup>15</sup> A kivándorlási mozgalomról lásd: Bernstein Béla: *Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók*. Budapest, 1898. 83–88.; Silber, Michael K.: *Hungary Before 1918*. In: Hundert, Gershon David (ed.): *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. I–II. New Haven – London, 2018. [https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Hungary/Hungary\\_before\\_1918#idoexuak](https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Hungary/Hungary_before_1918#idoexuak) (letöltés: 2021. aug. 15.)

államtitkár) támogatta a kivándorlási mozgalmat, sőt megvetően elutasította a zsidókat maradásra biztató, szerinte okafogyott felhívásokat, mivel úgy ítélte, hogy hitsorsosai immár semmit sem remélhetnek Magyarországtól.<sup>16</sup> Egy május elsején keltezett és a kivándorlási egyesület nevében kiadott felhívásban a hírlapíró és műfordító Dux Adolf, utóbb a Kisfaludy Társaság tagja arra szólította fel az ország zsidó lakosait, hogy ne azokra a magyarokra hallgassanak, akik emancipációjukért cserébe vallásuk reformját követelik tőlük, hanem szabadságvágyukra. Ezt pedig a magyarok, akik a zsidók irányában „nem akarják elismerni a testvériséget, mely jelenleg minden népeknek egyhangú jelszava”, nem elégíthetik ki, ám Amerika annál inkább, „hol biztos mindaz, amit megszerzünk, [...] hol életünket szabad védelmeznünk, ha megtámadnak, hol minden vallásformákat s szokásokat megtarthatunk, ha szívnünk óhajtja, anélkül, hogy emiatt kicsúfoltatnánk vagy legyaláztatnánk”.<sup>17</sup> A kivándorlási egyesület pozsonyi fiókjának vezetője, a könyvtáros Korn Fülöp szintén májusi nyilatkozatában azzal igazolta hittestvérei kivándorlási szándékát, hogy egy olyan országban akarnak élni, „mely politikai alkotmányánál és egyes tagjainak míveltségénél fogva felfegyverkezett férfiktól a fegyvert el nem ragadja, védetlen teremteseket nem üldöz, törvényeket nem gyaláz, hanem a szó nemesb értelmében a szabadságát érti, felfogja és foganásítja is”.<sup>18</sup>

A kivándorlási mozgalomban Holländer Leó, az emancipáció jeles harcosa ugyan nem vett részt, ám a magyarországi zsidók képviseleti szervének, a *Magyarországi s hozzá kapcsolott tartományokbeli izraelita lakosok képviselőinek* 1848. július 5-i ülésén a testület elnöki minőségében, vagyis a magyar zsidók nem hivatalos vezetőjeként azzal a javaslatlall állt elő, hogy a zsidók ne törődjenek többé a „szeparatizmus vádjával”, az idejétmúlt „csúsztás-mászás és könyörgés” helyett inkább nemzetiségként védelmezzék jogaikat. Ez a javaslat természetesen merőben ellentétben állt a zsidók integrációjának keresztény részről megfogalmazott legalapvetőbb feltételével, vagyis a zsidóság önmeghatározásának denacionalizációjával és felekezetiessre redukációjával. Ahogy az ülésen a zsidó nemzeti eszme iránt élete végéig fogékony Holländer kijelentette: „Minden nemzet, a szláv, az illír, a román stb. védeni akarja nemzetiségét. Miért ne tennénk mi is ugyanezt?”<sup>19</sup>

Bár a szegedi nemzetgyűlés utolsó, 1849. július 28-i ülése megszavazta a zsidóknak a keresztényekkel egyenlő polgári és politikai jogokat biztosító, a szabadságharc bukása miatt érvénybe nem lépett emancipációs törvényt, az 1850-es évek elején Löw Lipót csalódottságát fejezte ki választott nemzetével szemben. Az 1840-es évek közepétől az emancipációért folytatott küzdelem élén álló reformrabbi rövid ideig még azon is gondolkodott, hogy külföldön vállal állást.<sup>20</sup> Egy 1860 végén írt tanulmányban az ekkor már újfent eltökélten optimista és lelkesen hazafias rabbi ezekre az időkre visszaemlékezve – és saját érzelmeit általánosítva – így fogalmazott: „Közvetlenül a forradalom után egy darabig nem vala épen összhangzásban a zsidóság lelkiülete a magyar nemzetével.” Ám ezek az idők már elmúltak, jelentette ki Löw,

<sup>16</sup> Silber, Michael K.: *Einhorn, Ignác*. In: Hundert (ed.): *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. [http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Einhorn\\_Ignac](http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Einhorn_Ignac) (letöltés: 2021. aug. 15.)

<sup>17</sup> Zsoldos Jenő (szerk.): *1848–1849 a magyar zsidóság életében*. [1948] Budapest, 1998. 134–135.

<sup>18</sup> Zsoldos: *1848–1849 a magyar zsidóság életében*, 140.

<sup>19</sup> Einhorn Ignác (Horn Ede): *A forradalom és a zsidók Magyarországon*. [1851] Ford. Fenyő István. Budapest, 2000. 122–123.; Silber, Michael K.: *Holländer, Leó*. In: Hundert (ed.): *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. [https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Hollander\\_Leo](https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Hollander_Leo) (letöltés: 2021. aug. 15.)

<sup>20</sup> Silber, Michael K.: *Löw, Leopold*. In: Hundert (ed.): *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. [https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Low\\_Leopold](https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Low_Leopold) (letöltés: 2021. aug. 15.)

a zsidók bizakodva remélték, hogy az 1861-es országgyűlés végre-valahára törvénybe foglalja egyenjogúságukat.<sup>21</sup>

Ezt azonban az 1861. április 6-tól ülésező országgyűlés sem tette meg. Legfőképpen idő híján, mivel a felirati javaslatban összegzett nemzeti törekvéseket elfogadhatatlannak tartó uralkodó augusztus 22-én feloszlatta az országgyűlést.<sup>22</sup> Az emancipáció újabb elodázása így is keserves csalódást jelentett annak a fiatal, nyelvi és kultúrájában már gyermekkorában elmagyarosodott értelmiséginek, amelynek egyes tagjai nem haboztak rámutatni arra a közvetlen viszonyra, amely a hazának a zsidókkal szembeni magatartása és a zsidóknak az előbbtől függően alakuló – gyengülő vagy tovább erősödő – hazaszeretete között fennállt. Olyan kijelentések hangzottak el ekkor, amilyenekhez fogható sem korábban, sem később nem találhatunk. Korábban ugyanis még nem létezett az a már akkulturált és önértékes fiatal értelmiségi réteg, amely a *Magyar Izraelita* című hetilap révén ekkor már saját magyar nyelvű orgánummal is bírt. 1867 után pedig efféle nyilatkozatok értelemszerűen nem hangozhattak el, hiszen onnantól kezdve, hogy a zsidók az ország keresztény lakosaival egyenlő jogú állampolgárokká lettek, hazaszeretetük saját maguk általi megkérdőjelezése politikailag lehetetlenné vált.<sup>23</sup>

Az 1861-es országgyűlést követő csalódottságot és annak potenciális következményeit legnyíltabban az akkor huszonöt-huszonhat éves Mezei Mór fogalmazta meg, a dualizmus kori neológ *establishment* utóbb oszlopos tagja, neves és vagyonos ügyvéd, Lipótvárosnak Wahrmann Mór halála után másfél cikluson át a országgyűlési képviselője. Amint az emancipáció elodázása kapcsán írta a *Magyar Izraelita*-ban 1862 januárjában: „A magyar nemzet, ha ismét húzni halasztani találná a dolgot s csak a végórában a kényszerűségnek engedne, ne csodálkozzék azután azon, hogy a hol elégedetlenséget vet, köszönetet nem arat. [...] Ne okolja azután a zsidók hazafiatlanságát.”<sup>24</sup> Két héttel később még egyértelműbben fogalmazott: „Miért is tagadnók, hogy a sajtó, a nemzet politikai és sociális életének nyilvánulásai utóbbi időben nem gyarapították az izraeliták rokonszenvét a magyar elem irányában.”<sup>25</sup> Ennek lélektani okáról ugyanezen év végén így nyilatkozott: „Mert a honszeretet is érzés, mely az egyén társadalmi viszonyzataiban alapot kíván. [...] Azon férfiú, ki hazájában saját ősi szokásainak védelmét, egyéni, családi s faji befolyását, fejlődését biztosítva, támogatva találja, ki még mostoha időkben is ennek dús múltjából meríti biztató reményét, méltán ad e hazának elsőséget; de vajon mi jutott mindezekből a magyarhoni izraelitának, hogy okát tudná adni annak, miért szereti jobban ezen országot s rá nézve csak nyomasztó intézményeit, a szabadelvű Angol- vagy Frankhonnál.”<sup>26</sup>

<sup>21</sup> Löw Lipót: *A magyar nemzetiség és a zsidók*. In: uő: Történelmi és vallástudományi értekezések. Szeged, 1861. 1–44. 29.

<sup>22</sup> Groszmann Zsigmond: *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870)*. Budapest, 1917. 20–25.; Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)*. Budapest, 1967. 359–368., 594–595.

<sup>23</sup> A neoabszolutizmus korát megelőző időket illetően egy kivételt ismerek. A *Pesti Hírlap* 1842-ben közölt egy írást, amelynek névtelen szerzője hangsúlyozta, hogy hitrokonai „hálaérzés által ösztönöztetnek” a magyarosodásra, de arra sem mulasztotta el figyelmeztetni a liberális reformellenzékét, hogy „e végre a testvéri szeretet munkájának nem szabad félbeszakadni, mert a szeretetlenség visszahanyatlást okoz”. *Néhány szó a zsidók föl szabadításáról, egy zsidótól*. *Pesti Hírlap*, 139. sz. 1842. május 1. 309.

<sup>24</sup> (Fmt.) [Mezei Mór]: *Tájékoztató*. *Magyar Izraelita*, 2. évf. 2. sz. 1862. január 10. 3.

<sup>25</sup> (Fmt.) [Mezei Mór]: *Cél és feladat*. *Magyar Izraelita*, 2. évf. 4. sz. 1862. január 24. 24.

<sup>26</sup> Mezei Mór: *Az Izraelita-Magyar-Egylet története és célja*. [1862] In: Kőbányai János (szerk.): *Zsidó reformkor*. Budapest, 2000. 263.

**Dualizmus**

Az 1867. december 27-én szentesített emancipációs törvény lefektette a Mezei által említett alapot. A disszimiláció fogalmkörébe sorolható kijelentésekről a dualizmus első évtizedében nem hallani, ami nem meglepő, mivel ezekben az években a zsidóellenesség jelei is csak elvétve tünedeztek fel. Mindazonáltal egyesek ebben az időszakban is hangoztattak disszimilációs eszméket, még ha inkább akaratlanul-öntudatlanul is. Reif Jakab 1875-ben megjelent röpirata ennek a minősített esete. A főváros II. kerületi állami főreáliskolájának megnyitástantanára a hazai zsidóktól elvárt asszimiláció alapvetését, vagyis a zsidóság nemzetiesség mivoltának tagadását ignorálva a legnagyobb nyugalommal értekezett arról, hogy a zsidók csak oly módon munkálkodhatnak a nemzetek testvériesülése érdekében és teljesíthetik ezáltal történelmi hivatásukat, ha maguk is fenntartják és ápolják nemzeti öntudatukat. Ezen az emberiség egyetemes érdekét szem előtt tartó igazoláson túl a zsidó nemzeti eszmét Reif Jakab azonban önmagában is legitimnek nyilvánította, érvelése szerint egyszerűen ugyanabból az okból, „melyből más nemzetek is tartoznak élni és önmagukat érvényesíteni”. Ahogy másoknak, úgy a „zsidó népnek” is joga volt ahhoz, hogy fejlessze „sajátságos lényét, nemzeti szellemét”.<sup>27</sup>

Az efféle elszigetelt hangoktól eltekintve disszimilációs nézetekről nagyobb számban az 1880-as évek első felétől beszélhetünk. Ennek magyarázata nyilvánvalóan a tiszzaeszlári várdában ez idő tájt kicsúcsosodó antiszemita válság. A neológ felekezeti életben aktív szerepet játszó értelmiséget az antiszemitizmus elkésérítette, de emellett önreflexióra, sőt önkritikára is serkentette, mivel megállapítása szerint az emancipáció óta eltelt idők lázas magyarosodása közepette a neológ zsidóság elhanyagolta a serdülő nemzedékek zsidó nevelését, ezáltal pedig elmulasztotta lelkileg felvértezni őket az antiszemitizmussal szemben. Ekkor fogalmazódott meg a gondolat, miszerint a „magyarság” és a „zsidóság” – amely a hivatalos neológ diskurzus szerint elméletileg nem kerülhet ellentmondásba, hiszen más-más pályán mozog – egy mérleg két oldalán helyezkedik el, ahol a magyar nemzethez tartozás vágya az asszimiláció hevében minden más lojalitást félresöpörve a zsidó közösség és vallás kárára billentette el az egyensúlyt. A hazafias nevelést, írta 1884-ben a *Magyar-Zsidó Szemle* névtelen szerzője, „annyira kizárólag teljesítettük, [...] hogy teljesen megfélemedtünk a zsidóról”.<sup>28</sup> A tudományos zsidó folyóiratban Schön Dávid pesti hitoktató 1885-ben a fiatal nemzedék „egyoldalú nemzeti fejlődése” felett sajnálkozott, amelynek eredményeképpen „a zsidóság csak azon veszi észre magát, hogy az ifjúság lelkében az oly örvendetesen nyilvánuló nemzeti érzület mellett a zsidó vallásosság teljesen hiányzik”.<sup>29</sup> 1887-ben az ekkor még rabbiképzős hallgató Enyedi Mátyás, utóbb kolozsvári rabbi, szintén arról értekezett, hogy a felekezetével és vallásával mit sem törődő zsidó ifjúság a nemzeti érdekek felölelésében „sajnos túlságba is ment”.<sup>30</sup>

Az 1890-es évek második felétől megnyilvánuló *nosztalgia* a neológ zsidóság körében feltörő disszimilációs vágyak ártatlannak tűnő, ám – logikai implikációit tekintve – valójában radikális kifejezéseként értékelhető. Az a „rég jó világba” való visszavágyódás ugyanis, amely ezekben az írásokban megjelent, annyiban eminensen ideológiai jellegűnek tekinthető, hogy a valláson kívül a másság minden jelét feladó asszimilációs ideál szöges ellentétét

<sup>27</sup> Rf. J. [Reif Jakab]: *Kosmopolitizmus és nacionalizmus, különös tekintettel a zsidóság jelenkori állására*. Budapest, 1875. 18–19.

<sup>28</sup> – f.: *A hitoktatás újjászervezése a fővárosban*. Magyar-Zsidó Szemle, 1. évf. (1884) 8. sz. 537.

<sup>29</sup> Schön Dávid: *A pesti zsidó hitoktatók testülete*. Magyar-Zsidó Szemle, 2. évf. (1885) 2. sz. 137.

<sup>30</sup> Enyedi Mátyás: *Ifjúságunk s a zsidóság*. Magyar-Zsidó Szemle, 4. évf. (1887) 3. sz. 163.

szomjúhozta: egy a többségi társadalomba integrálódni legkevésbé sem igyekvő, az asszimilációt elvető vagy legalábbis ignoráló zsidó világot. „Ez időtájt – írta 1897-ben Weiszburg Gyula, a Pesti Izraelita Hitközség segéd rabbija, utóbb főtitkára –, mikor a haladó zsidók vallási romantizmusa oly sokfelé észlelhető, mindnyájan rajongunk az orthodox formákért, és a »legneológabb« sem igen bánná, ha p. o. rabbija valami modern kaftánt hordana, csak kaftán legyen; ha a modern élet és a kultúra minden haladását maga számára nem létezőnek tekintené és portája az újkor liberális életével szemben a régi jó középkor egy szigetét képezné.”<sup>31</sup> Pontosan ez az érzület fogalmazódik meg Nagy Endre, a magyar kabaré atyjának ugyanebben az évben az *Egyenlőség* hasábjain megjelent elbeszélésében, amelyben a zsidó hagyomány univerzumából élete végéig ki nem mozduló dédanyjára emlékező ifjú hős azon mereng, miért is nem lett inkább szatócs dédanyja kis falujában, ahol békés pipázgatással és Talmud-tanulással tölthetné életét.<sup>32</sup> Egy másik, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1905-ös évkönyvében megjelent novellájában Nagy Endre előbbi írásához hasonlóan arról ábrándozik, vajon nem lett volna boldogabb, ha egyetem helyett jesivába jár, majd a főváros helyett szülőfalujába visszatérve egy kis vegyeskereskedés vezetése mellett a Talmud végtelen tengerébe merülve éli életét.<sup>33</sup> Hasonló kételyt fogalmazott meg Szabolcsi Miksa is, az *Egyenlőség* tulajdonos-főszerkesztője, amikor egy 1912-ben megjelent cikke végén megjegyezte, „különbön ki tudja, nem volnék-e boldogabb én is, ha valahol Hosszúpályin vagy Kemeccsén hívó, bizakodó dajan, melamed, vagy sakter volnék”.<sup>34</sup> Ez a nosztalgia még az egyébként a vallási obskurantizmus fészkeként ábrázolt Galíciát is megszépítette. Ujvári Péternek az *Egyenlőség*ben folytatásokban, majd kötetben 1908-ban megjelent regényében az üzleti útja során galíciai szülőfalujába visszatérő szereplő a zsinagógában meghatottan nézi a sok kaftánt, otthonosan merül el az imádkozók zsbongásában, és elérzékenyülve felsóhajt: „Hiába, no, Magyarországon nincs az embernek ilyesmiben része.”<sup>35</sup>

A disszimilációnak a nosztalgiánál nyíltabb vagy tudatosabb formája a gazdag zsidóknak a hagyományos elithez való állítólagos *dörgölődzése* elítéléséből indult ki, ám e magatartás ostromozásánál meg nem állva kijelölte a helyette követendő, a zsidó társadalomhoz *visszavezető* utat. E tekintetben megelégszem Wahrmann Mórnak, Magyarország első zsidó vallású országgyűlési képviselőjének és a Pesti Izraelita Hitközség elnökének a pesti Chevra Kadisa 1891-es tagfelvételekor mondott beszéde felidézésével. Aligha tévedünk, ha ezt a beszédet Wahrmann részéről tékozló fiainak szánt üzenetként is olvassuk. „Uraim! – szóló Wahrmann. – Ezek a mi felvételeink képezik a véletlent, amely *lepattintja a divat mázát a zsidó szívről*. Sok, sok zsidó ilyenkor valóságos fölfedezést tesz, fölfedezi saját magát, az apák hitéért melegen verő zsidó szívét. Divat, utánzás, élvhajhászás hirtelen egész ürességükben, trágárságukban tűnnek fel előtte, érzi, hogy a mi után futott, nem az ő világa, és a hová tartozik, onnan eltávolodott. Ekkor idejön hozzánk, megújítja szövetségét zsidó voltával, a zsidó jótékonyssággal és szeretettel, a zsidó hűséggel, hittel, odaadással, a zsidó szellemmel és felfogással, és mi a hozzánk megtérőt mindig tárt karokkal, és azzal a szívből eredő üdvözléssel fogadjuk: testvérünk vagy, testvérünk vagy!”<sup>36</sup> (Kiemelés az eredetiben)

<sup>31</sup> W. Gy. [Weiszburg Gyula]: *A VI. községkerület közgyűlése*. A Jövő, 1. évf. 1897. május 28. 1.

<sup>32</sup> Nagy Endre: *A szépmama*. Egyenlőség, 16. évf. 31. sz. 1897. augusztus 1., melléklet, 2.

<sup>33</sup> Nagy Endre: *Ki a bölcsőbb?* In: Bánóczy József (szerk.): *Évkönyv*. Izr. Magyar Irodalmi Társulat. 1905. Budapest, 1905. 157–163.

<sup>34</sup> Szabolcsi Miksa: *Az utolsó lecke*. Egyenlőség, 31. évf. 40–41. sz. 1912. október 8. 4.

<sup>35</sup> Ujvári Péter: *Az új keresztény*. Budapest, 1908. 154. Ez a rész az *Egyenlőség* 1908. szeptember 27-i számában jelent meg.

<sup>36</sup> *Wahrmann Mór beszéde*. Egyenlőség, 10. évf. 51. sz. 1891. december 18. 2.



A vád hangoztatói szerint a keresztény elithez dörgölődés együtt járt a pozitív zsidó tulajdonságok megtagadásával és elvetésével. Az 1880-as évek végétől visszatérő felhívásokat e tulajdonságok ápolására és fenntartására azért tekintem a disszimilációs diskurzus részének, mert amikor a zsidó másság megóvására szólítottak fel, abban implicite a túlzásba vitt vagy túlzó igényű asszimilációnak a visszaszorítása is benne foglaltatott. Hogy ezeknek az írásoknak némelyike a disszimilációs tartalom tompítása érdekében a zsidó tulajdonságokat nem a magyar, hanem a modern európai emberek jellemvonásaival állította szembe, nem változtat a lényegen.

Az *Egyenlőség*ben 1888-ban közölt írásában Silberstein Adolf műkritikus, miközben elítélte az uralkodó osztályok utánzását és a hozzájuk simulást, „bizonyos különösségek fenntartásáért” emelt szót, amelyet azzal igazolt, hogy a zsidóság „saját magas erényei” ápolásával az emberiség egyetemes érdekeit szolgálta. A megítélése szerint hanyatlóban lévő zsidó „szellemi fölény” megóvása érdekében egy olyan, a zsidó szellemet és erkölcsöt a maga „nemes tisztaságában” konzerváló zsidó mintagimnázium felállítását javasolta, amelynek oktatási módszere a jesivákét követné. Amikor cikke végén Silberstein konstatálta, hogy a zsidókat az uralkodó osztályoktól „maholnap alig lehet nyelvben, modorban, szokásban, erkölcsben [...] megkülönböztetni”, egyértelműen sajnálatos és káros fejleményről szolt, szomorúan téve hozzá: „Az idő árja mindent elsodor.”<sup>37</sup>

Tíz évvel később Weiszbürg Gyula annál inkább sajnálatosnak ítélte a zsidók igyekezetét, hogy kivetkőzzenek „ósi” jellegükből, mivel a gettóból a zsidóság szerinte „igen sok kiváló és jeles tulajdonságot hozott magával”. Weiszbürg a példás családi életet, a mértékletes életmódot, a tudomány tiszteletét említette, olyan, a keresztényekhez képest szerinte a zsidóknál inkább megtalálható vonásokat, amelyeket a zsidó fiatalság mindinkább elhagyott, hogy „modern európai színvonalra emelkedjék”, avagy hogy a dzsentri léhaságának utánzásával kimutassa, miszerint benne is „igazi magyar virtus lakozik”. Weiszbürg tiltakozva írta: „El-lene vagyunk annak a hitnek, hogy zsidó tulajdonságainkat és sajátosságainkat okvetlen le kell vetnünk, ha jó magyarokká akarunk lenni.”<sup>38</sup>

A fenntartandó különbözőségekre törekvés olykor konkrét javaslatokhoz is vezetett. Szabolcsi Miksa 1899-ben melegen támogatta egy meg nem nevezett vidéki rabbi javaslatát, hogy a szülők gyermekeiknek polgári és zsinagógai név gyanánt ugyanazt a nevet adják. „Ábrahám ne legyen Arnold – írta Szabolcsi –, Dávid ne legyen Dezsó, Szára ne legyen Szerén”. Majd a „szebbnél szebb” bibliai nevek méltatása után kijelentette: „Az ember igen jól érezheti magát az Efraim, Manasse, Elisa, Jezsaiás, Jóél személynévvvel.”<sup>39</sup> Szintén konkrét és jóval nagyobb horderejű óhajként hangzott el többször is a keresztény magyar politikai és kulturális elit által az összeolvadás legbiztosabb eszközeként folyamatosan szorgalmazott vegyes házasságok kerülése. Így például a filozófus Alexander Bernát 1911-ben a zsidó „faj” sajátos és értékes intellektualitásának az egész emberiség javát szolgáló megőrzése érdekében az „etnikai egybeolvadást” kifejezetten nemkívánatosnak minősítette.<sup>40</sup>

Végezetül egy szót a neológ közegben megjelenő, egyértelműen disszimilációra való nyilvános felhívásokról. Ilyenek kifejezetten elvétve fordultak elő, ám még ezek a ritka esetek is figyelemre méltók, egyrészt mivel szó szerint szöges ellentétben álltak a neológ zsidóság

<sup>37</sup> Silberstein Adolf: *A zsidó oktatásról*. *Egyenlőség*, 7. évf. 1. sz. 1888. január 1. 3–5.

<sup>38</sup> Spectator [Weiszbürg Gyula]: *Hamis modernség*. *A Jövő*, 2. évf. 1898. május 20. 1–2.

<sup>39</sup> [Szabolcsi Miksa:] *Meturgeman. Szerkesztői üzenetek*. *Egyenlőség*, 18. évf. 23. sz. 1899. június 4. 11–12.

<sup>40</sup> Alexander Bernát: *Zsidó problémák*. In: Patai József (szerk.): *Magyar Zsidó Almanach*. 1. évfolyam. Budapest, 1911. 188–189.

hivatalos önértelmezésével és a keresztény magyar társadalom felé közvetíteni kívánt képpel, másrészt mivel olyan jelzései e többségi társadalommal szemben fel-feltörő neológ zsidó *ressentiment*-nak, amelyek a magánszférában vélhetően gyakrabban is megfogalmazódtak.

A neológ közegben elhangzó nyíltan disszímilációs nézeteknek két típusa különböztethető meg. Az első az antiszemitizmus hatására kifakadó csalódás kifejezése, a – legalább pillanatnyi – kiábrándulás a magyar nemzetbe való integráció reményéből. Ennek legmarkánsabb formáját Neumann Ede nagykanizsai főrabbinak valamikor 1883 és 1886 között, vagyis a „tiszzaeszlári” időkben tartott pészahi beszédében találtam. „Azt mondják – nyilatkozta Neumann Ede –, hogy váljunk el az ősök hitétől, hogy vessünk le minden megkülönböztető jelleget, adjunk túl mindenen, a miért őseink vérüket ontották, a miért küzdöttek és szenvedtek, fennen hirdetik, hogy csak szívjunk fel mohón magunkba válogatás nélkül minden idegent, tagadjuk el történetünket, eredetünket, származásunkat, hogy mondjunk le világtörténeti feladatunkról, hivatásunkról, olvadjunk össze a többiekkel, hogy megnyerjük kegyét azoknak, a kik gyűlölnék, mert irigykednek reánk. Íme nézzétek az utolsó évek közép-kori tüneményeit, tekintsetek vissza az ellenünk intézett támadásokra és mondjátok meg, hogy mit értünk minden iparkodásunkkal, mondjátok meg, hogy tárt karokkal fogadtak-e az ellenséges táborban, mert elhagytuk saját zászlónkat?”<sup>41</sup>

A másik típust a cionista szerzőknek a neológ lapokba nem kifejezetten cionistaként írt, az asszimilációt mindazonáltal elvető, mert azt a zsidóságra nézve halálos veszélynek minősítő cikkek képviselték. Mivel írásaikban nem cionistaként léptek fel, ebbéli meggyőződésük megítélésem szerint nem érvényteleníti a neológ disszímiláció jelenségébe sorolásukat. Jóllehet az *Egyenlőségben* az 1900-as években Ben Juda álnéven publikált cikkeket az az Ujvári Péter jegyezte, aki cionista szemléletét a neológ zsidóság legolvasottabb lapjának munkatársaként sem rejtette véka alá, az olvasóknak semmi okuk nem volt arra, hogy írásait kevésbé tekintsék a neológ hetilap véleményének, mint az egy évtizeddel korábban ugyanezt az álnevet használó Szabolcsi Miksa főszerkesztő vezércikkeit.<sup>42</sup> Az olvasók számára Ujvári neológként hangoztatta leplezetlenül asszimilációellenes nézeteit, így abban az 1908-as, a modern zsidó nők ostromozása és magasztalása között ingadozó írásában is, amelyet a következőképpen indított: „A zsidó kultúra hanyatlak. Hatalmas pilléreit kirágta egy förtelmes és lelketlen hazugság. Degenerált agyaknak az a gonosz tébolya, hogy a zsidó kultúra kiélte magát, hogy a szelleme megértetlenül ódöng a mai emberek között, hogy az ereje velőtlenül romlik a civilizáció frissen ásott csatornáiban. Fejletlen majmok, fél-emberek terjesztik ezt a hazugságot. [...] Az idegennek a bolondjai ők. Arra vágnak, ami legalább is vértagadás, amit nem vágyhat csak a romlott fantázia. Nincsen zsidó ember, aki elfogadhatóan, észszerűen meg tudná magyarázni az idegen kultúrákba való belevágását, az idegen társadalmakba való emigrálását. Mit találhat ott, amit a zsidó kultúrában nem találhatott?”<sup>43</sup> (Kiemelés az eredetiben)

### Összegzés

Jelentőségét tekintve a dualizmus korában a zsidó disszímiláció természetesen meg sem közelítette az asszimiláció horderejét. Tanulmányomban ugyanakkor annak a bizonyítására

<sup>41</sup> Neumann Ede: *Szabadság és vallás*. In: uő: *Hitszónoklatok és beszédek*. Első kötet. Nagy-Kanizsa, 1886. 26.

<sup>42</sup> Ujváriról lásd: Szalai Anna: *Elsüllyedt közösségek krónikása. Ujvári Péter elfeledett regényei*. In: uő: *Hagyománymentés és útkeresés. Zsidó vonatkozású magyar regények*. Budapest, 2018. 234–337.

<sup>43</sup> Ben Juda [Ujvári Péter]: *Nők a zsidó kultúrában*. *Egyenlőség*, 27. évf. 30. sz. 1908. július 26. 3.

törekedtem, hogy a zsidó disszimiláció az asszimiláció aranykorának többé-kevésbé konszans, a teljes képből ki nem zárható bűvópatakját képezte.

Az 1900-as évektől a disszimilációs hangok ritkábbá váltak. Ez meglepőnek tűnhet, mivel a neológ zsidó értelmiség csalódottsága és keserősége az emancipációs ígéret – a tényleges egyenlőség és befogadás – elmaradása miatt egyre nőtt. Csakhogy a megoldást a fiatal értelmiségiek egy kis része a neológiával szakítva a cionizmusban találta meg. Azok pedig, akik a neológia ideológiai alapvetésén belül maradtak, a kiutat az ország politikai transzformációjában jelölték meg, vagyis az egyre hevesebben követelt demokratikus átalakulásban.

MIKLÓS KONRÁD

*Dissimilation Among The 'Assimilationist' Jews 1848–1914*

Hungarian Jewish historiography has until now neglected to scrutinize whether Neolog Jews living in Dualist Hungary were truly as enthusiastically “assimilationist” – or simply “integrationist” – as this historiography has commonly depicted them. A close reading of articles published in Neolog Jewish journals, rabbinic sermons, pamphlets and works of fiction reveals a more nuanced picture. Obviously, Neolog Jews did not elaborate any consciously articulated agenda of dissimilation. In fact, the historical significance of the tiniest utterances of dissimilationist views must be appreciated against the pressure of a liberal but also nationalist political elite which stressed repeatedly and in the strongest terms Jews’ duty not to differ in the slightest sense from their non-Jewish compatriots. Yet despite this pressure, dissimilationist voices existed, from isolated calls to keep a Jewish national consciousness to regrets about an exaggeratedly exclusive identification with “Hungarianness,” from expressions of nostalgia for the self-isolating premodern Jewish world to outright rejections of the assimilationist ideal. As this article aims to show, these various expressions of dissimilationist opinions were a certainly marginal yet also constant feature of Neolog Jewish intellectual life between 1867 and 1918.